

Гісторыю вывучэння беларускай мовы даследчык падае ў другой частцы сваіх разважанняў, у ліку першых даследчыкаў ён называе імёны Барысўскага, Галеўскага, Насовіча, Афанасьева. Цэлых восьем старонак прысвяціў П. Шпілеўскі разгляду брашуры Фёдара Галагузава «Заметки касательно белорусского наречия» (Мітава, 1852). У цэлым станоўча ацаніўшы працу Ф. Галагузава («...очень замечательна и полна самых дельных замечаний о фонетике и грамматических формах белорусского языка...»), навуковец падае і свае назіранні над беларускай мовай. Найперш П. Шпілеўскі паказвае асаблівасці ўжывання асобных гукаў і літар, у прыватнасці аналізуе такія з’явы, як аканне і яканне (*агань, Яўгенія*), дзеканне і цеканне (*дзёўка, будучь, робяць*), падаўжэнне зычных (*вяселе, вьздыте*), зашвардзненне шыпячых і «р» (*рынуць, жыты*), пераход «л» у «ў» (*даў, жэўнер, каўнер*), асіміляцыя па глухасці і зычнасці (*с кужам, с табаю, з буха, з Богам*).

Шмат увагі надае даследчык паказу асаблівасцей граматычнага ладу беларускай мовы: разглядаюцца назойнікі (асобна з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі), прыметнікі, займеннікі (даюцца парадгмы скланення займеннікаў *той, чый*), дзеясловы, дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі, прыслоўі і выклічнікі (найперш характэрныя для беларусаў: *годзячка, нічужэнька, вольчка*), часціцы «без всякого значения» – *да, дык*. Шпілеўскі падае таксама асобныя фанетычныя і граматычныя варыянты: *цебе і мябе, покуль і пакуль, цираз, цираз і пераз* і інш.

«Заметки» Паўла Шпілеўскага завяршылі цыкл яго лінгвістычных прац і, як бы нам гэта не хацелася прызнаваць, упіваліся ў афіцыйную дактрыну расійскіх вучоных. Пры аналізе многіх граматычных і фанетычных з’яў беларускай мовы вучоны адштурхоўваўся ад рускіх граматык. Тым не менш, у адрозненне ад іншых даследчыкаў беларускай гаворкі, Павел Шпілеўскі справядліва і ўпэўнена заявіў: «Очевидно, что за неимением правил словесности и грамматички этого языка, нужно писать так, как говорит народ. Это единственное средство воспроизвести белорусский язык на письме в точности и неопореждённости».

Можна з упэўненасцю сцвярджаць, што ступенікі лінгвістычнай вошлы П. Шпілеўскага, як і пазнейшыя «Заметки белорусца о белорусском языке», былі першай спробай стварэння аб’ёмнай працы пра беларускую гаворку. Калі ж слоды далучыць яго шматлікія моўныя каментары ў этнаграфічных выданнях, асобныя апсанні паходжання некаторых слоў і назваў абрадаў, то перад намі паўстае воблік апантанага зборальніка і інтэрпрэтатара вуснай народнай спадчыны, філалага-славіста, які, несумненна, у будучым змог бы ўзбагаціць лінгвістычную навуку буйнымі дасягненнямі.

3.3.2. Яго называлі беларускім Далем

У гісторыі беларускай філалагічнай думкі гэтаму непрафесійнаму этнографу, фалькларысту і мовазнаўцу належыць адно з самых адметных месцаў. Толькі будучы на пенсіі, ён цалкам аддаўся навуковай працы. І зрабіў столькі, што многія сучаснікі і нашчадкі справядліва называлі яго беларускім Далем.

І. І. Насовіч нарадзіўся 26 верасня (7 кастрычніка па н. ст.) 1788 г. у в. Гразнец былога Быхаўскага павета Магілёўскай губерні ў сям’і свяшчэнніка. Пасля заканчэння ў 1812 г. Магілёўскай духоўнай семінарыі працаваў выкладчыкам, а пасля – інспектарам Аршанскага, выкладчыкам і рэктарам Мсціслаўскага духоўных вучылішчаў, загадчыкам Дынабургскай гімназіі, Маладзечанскага і Свянцянскага дваранскага вучылішчаў. У 1844 г. Насовіч атрымаў адстаўку і пераехаў на пастаяннае жыхарства ў Мсціслаў, дзе 56-гадовы настаўнік заняўся навуковай сістэматызацыйнай магэрыялаў па беларускай мове і фальклору, зборам якіх займаўся ўсё сваё жыццё. Сын вучонага, Васіль Іванавіч, успамінаў: «Для паспяховага выканання гэтай справы бацька мой не шкадаваў ніякіх сродкаў, ні з чым не лічыўся, ездзіў у розныя мясцовасці. Жывучы з маленства сярод сельскага люду, добра ведаў як гаворку беларусаў, так і мноства іх песень, прыказак, прымавак. Памятаю яшчэ, што ён, як толькі пачаў збіраць матэрыялы для слоўніка, заўсёды насіў пры сабе сшытак, куды тут жа занатоўваў кожнае новае для яго слова, якое граплялася яму ў гутарцы з простым чалавекам, кожную цікавую песню, прыказку. Людзі, больш або менш адукаваныя, ставіліся з павагай да этнаграфічнай працы майго бацькі, усяляк садзейнічалі яму ў гэтым...»

Цікаваць Насовіча да вывучэння беларускай народнай творчасці была звязана з актыўнай рэвалюцыйна-вызваленчага руху, калі ў Беларусі пачалі папырацца ідэі нацыянальнай самасвядомасці. Нягледзячы на адсутнасць друкаваных органаў на беларускай мове, на царскую палітыку русіфікацыі заходніх ускраін імперыі, на выкараненне ўсяго мясцовага, тэкаваць да беларускага краю не змянялася. На старонках рускага і польскага перыядычнага друку ў сярэдзіне і другой палавіне XIX ст. друкуюцца розныя творы народна-фальклорнага зместу, матэрыялы па этнаграфіі і гісторыі Беларусі. З сярэдзіны XIX ст. вывучэнне народнай гаворкі, помнікаў пісьменства, фальклору і этнаграфіі ў Беларусі стала іраводзіцца пад кіраўніцтвам і па даручэнні рускага географічнага таварыства. Разасланая ў 1847 г. праграма этнаграфічнага аддзела таварыства аб’ядноўвала ўласна этнаграфію, антрапалогію, фалькларыстыку і мовазнаўства. Самым актыўным карэспандэнтам географічнага таварыства стаў І. І. Насовіч.

Ужо ў 1850 г. І. Насовіч даслаў у Аддзяленне рускай мовы і славеснасці Акадэміі навук тры рукапісы: філалагічны назіранні над беларускай гаворкай, невялікі беларускі слоўнік і зборнік беларускіх прыказак. У хуткім часе (1852) у «Известиях Академии наук» з’явілася водрук акадэміка І. І. Сразнеўскага: «Працы І. Насовіча заслугоўваюць пільнай увагі, а ўменне п. Насовіча ўзяцца за справу, уменне, якое падмацоўваецца тут магчымасцю рабіць і правярць назіранні на месцы, яшчэ больш выклікае да яго павагу... Зборнік прыказак выдатны не толькі па велічыні, але і па ўнутранай

каштоўнасці». У гэтым жа нумары ў раздзеле «Помнікі і ўзоры народнай мовы і славеснасці» друкуюцца прыказкі, а ў раздзеле «Матэрыялы да слоўніка» змешчаны артыкул І. І. Насовіча «Глумачэнні да беларускіх прыказак і прымавак».

Першыя публікацыі акрылілі даследчыка, і ён поўнасю аддаецца любімай рабоце. У хуткім часе перасылае акадэміку І. І. Сразнёўскаму новыя працы. Па прапанове Адзялення рускай мовы і славеснасці І. Насовіч бярыцца за складанне алфавітнага паказальніка старажытных беларускіх слоў, якія ўжываюцца ў Актах Заходняй Расіі. Так з'явіўся рукапіс першага гістарычнага слоўніка беларускай мовы, над якім даследчык працаваў больш як пяць гадоў. У гэты ж час ён працягвае збіраць фальклорныя матэрыялы, працуе над беларускім глумачальным слоўнікам.

У 60-я г. работы І. І. Насовіча набываюць усагульнае прызнанне. Былы настаўнік, філолаг-аматар у 1865 г. становіцца лаўрэатам дзвюх прэстыжных прэмій Акадэміі навук: «Алфавітнаму паказальніку старажытных беларускіх слоў, выбранах з Актаў, што адносяцца да гісторыі Заходняй Расіі» прысуджаецца Уварўская прэмія, а за рукапіс «Слоўніка беларускай гаворкі» вучоны атрымае палавіную Дзямідаўскую прэмію. Заслугі беларускага даследчыка ацанілі і ў Рускім геаграфічным таварыстве, якое ў гэты ж час выбірае І. І. Насовіча сваім членам, а праз два гады (1867) за збор беларускіх прыказак прысуджае яму залаты медаль.

Зборнік І. Насовіча «Беларускі прыказкі» заняў асобнае месца не толькі ў гісторыі беларускай фалькларыстыкі другой палавіны XIX ст., але і ў фалькларыстыцы ўсходніх славян. Складальнік не задаволіўся звычайнай публікацыйнай фальклорнай твораў, ён паспрабаваў раскрыць іх сэнс, выявіць паходжанне трапных народных выслоўяў, параўнаць іх з адпаведнымі ў рускай, а таксама польскай, французскай і лацінскай мовах. Палобнага даследавання не мае нават сучасная ўсходнеславянская фалькларыстыка. Тым больш прыемна, што наш суайчыннік змог гэта зрабіць яшчэ ў другой палавіне XIX ст.

Вяршыняй збіральніцкай і навуковай дзейнасці І. Насовіча стаў «Слоўнік беларускай гаворкі», у якім сабрана і растлумачана больш як 30 тысяч слоў жывой беларускай мовы. Гэты глумачальны слоўнік беларускай мовы XIX ст. быў першым грунтоўным даследаваннем у галіне беларускай лексікаграфіі, у якім адлюстравана багацце лексічнага корпуса гутарковага беларускага слова. Укладанню слоўніка І. Насовіч аддаў каля 20 гадоў свайго жыцця.

Да выдання гэтай унікальнай лексікаграфічнай працы спрычыніліся акадэмікі А. Ф. Бычкоў і І. І. Сразнёўскі. Апошні быў асабліва строгім і адначасова зычлівым да рукапісу слоўніка. У свой час ён падрыхтаваў аб'ёмную рэзюмэ-водук не толькі на самую працу, але і выказаў тут сваё захапленне дзейнасцю беларускага Дала. Параўн.

РАЗБОР СЛОВАРЯ БЕЛАРУССКОГО НАРЕЧИЯ г. НОСОВИЧА, СОСТАВЛЕННЫЙ акад. И. И. СРЯЗНЕВСКИМ

Белорусское наречие, ближайше среднее с южным великорусским поговору гласных, особенно тех, на которых нет ударения, между прочим и по изменению *о* в *а* и *е* в *я*, а вместе с тем и по значительной части слов, тем не менее и резко отличается от него между прочим сохранением некоторых древних свойств строя (как напр. изменением гортанных в свистящие перед **ѣ** (*в шатѣ, бибѣ, на стрѣжѣ, в вусѣ, в лузѣ, в блазѣ*) и употреблением некоторых служебных слов, как напр. *як, який* (вместо *как, какой*), *нехай* (вместо *пусть, нема*) (вместо *нет*). Оно принадлежит к числу самых важных местных видоизменений русского народного языка. Оно важно по своим особенностям, по остаткам древности в составе; оно важно и по обширности пропущения, на котором господствует, как язык народный. От Нёмана и Наревы, оно простирается к верховьям Волги, от Западной Двины к Припяти и Ипути; господствуя в губерниях: Витебской, Могилевской, Минской, Гродненской и части Виленской, оно идет и на восток в губернии: Псковскую, Тверскую, Смоленскую, Черниговскую. Исследователи исторические не могут не обратити на него внимания столько же, как и филологи, и, конечно, найдут в нем не мало драгоценных указаний для своих соображений.

Имея это в виду, надобно желать, чтобы его изучение сделалось возможным посредством обнародования материалов для этого необходимых. Таковы: 1. Сборники памятников и образцов наречия, 2. Словарь сколько возможно полный.

Что касается до сборников памятников и образцов белорусского наречия, то несколько их уже издано. Два довольно значительные сборника словиц и поговорок гг. Носовича и Шнилевича изданы в Памятниках и образцах народного языка и словесности при Известиях 2-го отделения Академии (стр. 33–80 и 173–179). Несколько сказок, из числа доставленных в этнографическое отделение Русского Географического общества, вошло в сборник народных русских сказок г. Афанасьева. Белорусские песни в довольно значительном количестве напечатаны в книге А. Рыпинского «*Viatotus*» (Рагуз, 1840), в сборниках Я. Чечота («*Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny*», Wileń, 1848) и Р. Зенкевича («*Piosnki gminne ludu Pińskiego*», Kowno, 1851), в этнографическом сборнике при статьях г. Юркевича, Киркора, Анимелле, Разумихина и пр. Духовные стихи вошли из моего собрания в сборник русских духовных стихов г. Варенцова и кроме того напечатаны в книге г. Бессонова «*Калекі пераходжыя*». Рукописные сборники памятников и образцов белорусского наречия в большом количестве хранятся в архиве Русского Географического общества и без сомнения будут ранее или позже изданы. В числе этих

материалов нельзя не заметить обширных сборников г. Носовича. Современная требовательность в отношении к сохранению местных оттенков народного выговора будет, конечно, уважена и при издании этих сборников, как не была иногда забываема и прежде.

Даже и при помощи того, что из памятников и образцов белорусского наречия уже напечатано, можно составить ясное понятие не только о фонетике этого наречия, но и о грамматическом его строе и даже до некоторой степени о местных его видоизменениях.

Вовсе не таково положение исследователей в отношении к изучению состава белорусского наречия. Все доселе изданные материалы этого рода не выходят из ряда небольших сборников слов, записанных случайно. Таков сборник при вышечной книге Я. Чечота, таковы же и списки слов при некоторых из статей Этнографического сборника, и сборник слов из пословиц и поговорок в Магариалах для сравнительного и пояснительного словаря (1:103—107), и те сборники, которые вошли в состав Опыта областного словаря великорусского наречия и т. п. Неизданные материалы, насколько они мне известны, не отличаются от изданных никакими особенно важными достоинствами. Очень невелик Белорусский словарь г. Шпилевского, бывший на рассмотрении 2-го отделения Академии: в нём записано, сколько помнится, менее 2000 слов. Не более значительны и материалы для Белорусского словаря, сообщённые 2-му отделению Академии г. Микудиком. Сборники слов, доставленные в Русское Географическое общество важнее всего более потому, что представляют слова, употребительные в отдельных местностях белорусского края.

Любопытны, конечно, и эти материалы; но для исследователя они слишком недостаточны. Ему нужен словарь сколько возможно более полный, словарь, в котором было бы дано место не только словам занимаемым по странности и необыкновенным, но и всем вообще, не только простонародным, но употребляемым в городах, и общерусским, и занятым из других языков, и общим для всего народа, и употребляемым отдельными частями народа, как напр. хлебопашцами, пастухами, ремесленниками, купцами и т. п., — словарь, в котором бы притом отмечены были оттенки смысла слов и условия их употребления в живой речи. Такого словаря нет, правда, ни по одному из местных видоизменений русского языка; но правда и то, что такие словари необходимы, что только такие могут иметь научное значение. К сожалению, при настоящем положении общественной образованности у нас, нельзя ожидать, чтобы за составление такого словаря взялось какое-нибудь частное лицо, без особенного увлечения.

Тем поразительнее решение г. Носовича взяться за такой словарь по белорусскому наречию и стойкость, с какою довед он свою работу до конца.

По делам 2-го отделения Академии известно, что г. Носович занялся своим словарём за десять лет перед этим, если не ранее. Будучи сам белорусом

и изучая своё наречие при собирании памятников и образцов этого наречия, он мог взяться за дело составления словаря с большою надеждою на успех. По делам 2-го отделения Академии известно также, что г. Носович для увеличения запасов, годных для его словаря, предпринимал поездки по различным частям белорусского края, а к приёмам составления словаря должен был постепенно привыкнуть при обработке Указателя слов к Актам Западной России, который и окончен им с необыкновенною тщательностью.

Представляя своё мнение о Словаре белорусского наречия, составленном г. Носовичем, долгом считаю обратить внимание гг. сочленов и на этот Указатель, как на пособие, необходимое при изучении западно-русских актов. Что касается до Словаря белорусского наречия, то я позволю себе выразить уверенность, что этот труд г. Носовича достоин особенного внимания Комиссии, как в своём роде необыкновенный.

Самая величина его заставляет глядеть на него с уважением: он занимает 774 листа (1548 страниц) густого мелкого письма, т. е. около 750 страниц печати в 4-ю д., в два столбца.

Величине соответствует богатство содержания. В него вошло более 30 000 слов. Дано место всякому слову, употребляемому в белорусском наречии; рядом со словами общепотребительными дано место и тем словам, которые известны только в некоторых местностях, а равно и тем, которые употребляются только в некоторых отделах народа, между прочим и техническим. Особенно драгоценен словарь г. Носовича, по множеству слов, которые надобно в белорусском наречии считать в числе первообразных и первичных производных, каковы напр.: *аврань* — раст. *gтабола*, *алесь* — топь, *арудь* — хлебный

У Носовича:

ЖАБА, ЛЯГУШКА.

болѣзнь.

ЖАДАЦЬ, страстно хотѣть.

ЖАКЪ, рыболовный снарядъ,

въ которомъ въ серединѣ

отверстiе воронки.

ЖАЛОБА, трауръ.

ЖАЛИЦА, жаловался.

страдать чѣмъ.

ЖАЛОВАЦЬ, гл. ср. жалѣть,

гл. д. скорбѣть о чемъ, рас-

каевался, скупиться.

ЖАЛЬ, досада, чувство обиды,

сожалѣнiе.

ЖАРѢНУТЬ, ударить

У Микуцкага, Шпилевскага и др.:

Жаба. М. Ш.

ЖАВИНА = ожавина. М. — См. Жевины.

ЖАЛЕЙКА. М. — См. Жулейка.

Жалоба. М. Ш.

Жалицца М.

Жаловаць — жалѣть. М.

<p>Ч. н. тибкимъ.</p> <p>ЖАРИНА, мелкослойное сосновое дерево.</p> <p>ЖАРТОВАЦЬ, играть, шалить, мучить.</p> <p>ЖАСТЫРЪ, растеніе, протонородно употребляемое отъ боли зубовъ или въ отварахъ отъ боли живота.</p> <p>ЖЕАНЪ, ЖЕАНЮКЪ, кувшинъ глиняный или мѣдный съ довольно широкимъ горломъ на подобіе горлача, съ ручкою.</p> <p>ЖВАНЪ, проворный съ смѣлливостью.</p> <p>ЖВИРЪ, дресва.</p> <p>ЖВЯКАЦЬ, медленно жевать.</p> <p>ЖТАЧКА, жога.</p> <p>ЖДАНКИ, все приготовленное къ ожиданію гостя.</p> <p>ЖЕБРАКЪ, нищій, ходящій съ просительною книгою для церкви.</p> <p>ЖЕБРОВАЦЬ, просить милостыни особенно съ просит. письмомъ.</p> <p>ЖЕБРЫ, жабры.</p> <p>ЖЕВЖИКЪ, маленькая рыбка, — вертящаяся на днѣ рѣки, — мальчикъ толстенькій, нѣжный.</p> <p>ЖЕВИНЫ, ежевикова ягода.</p> <p>ЖЕВЛАКЪ, желвакъ.</p> <p>ЖЕГНАЦЬ, благословлять.</p> <p>ЖДАЦЬ, ожидать.</p> <p>ЖЕЛУДЗИ, трефы.</p> <p>ЖЕЛУДКОВКА, вооч. настойка на прянкахъ кореньяхъ.</p> <p>ЖЕЛЪЗНИКЪ, заступъ.</p> <p>ЖЕНИХАЦЬЦА, присвагиваться ухаживаніемъ.</p> <p>ЖЕНОВАЦЬ, быть замужемъ, козничать (о женѣ).</p> <p>ЖЕНУХЪ (Грод.) женихъ.</p> <p>ЖЕРБЕ, я, жеребенокъ.</p>	<p>ЖЕРЕНЦЫ, два мал. женр. камня для домашняго ручнаго молива.</p> <p>ЖЕЛЮ, прожора.</p> <p>ЖЕРСТВА, расплавшійся въ мелкія части хрупкій камень, дресва.</p> <p>ЖЕРЦЬ, жру, жрать.</p> <p>ЖИВЕЦЬ, мелкая, живая рыбка насаживаемая на уду для ловли большой рыбы.</p> <p>— хрящеватая часть въ кожѣ, оставшаяся невыдѣланною.</p> <p>— кровь, показывающаяся отъ удараго.</p> <p>ЖИВИЦЬ, живить.</p> <p>кормить.</p> <p>сообщать живость.</p> <p>имѣть цѣлительную силу.</p> <p>ЖИВИЦЬЦА, кормиться.</p> <p>пользоваться.</p> <p>ЖИВОТЬ, жизнь.</p> <p>ЖИВОТЫ, пожитки.</p> <p>домашній скотъ.</p> <p>внутренности.</p> <p>ЖИГА, черезъ чуръ проворный, скорый, вмѣшивающійся въ чужія дѣла, поджигающій другихъ къ распрѣ.</p> <p>ЖИГЛЮ, желтый пруть, употребляемый кузнецами для прижиганія дыры въ деревѣ.</p> <p>— курильница.</p> <p>— нагайка.</p> <p>ЖИГУЛЬ, проворный, любящій вездѣ подсмотреть.</p> <p>ЖИГЪ, мигъ.</p> <p>прямокъ.</p> <p>ЖИДАЦЬ, ожидать.</p> <p>ЖИДКІЙ, гибкій, тонкій, безсильный.</p> <p>ЖИЖА, дѣт. огонь.</p> <p>ЖИЖКА, всякая жидкость, — кровь. огонь.</p>	<p>Жертаваць — шутить. М.</p> <p>шутить,</p> <p>Насмѣхаться. Ш.</p> <p>Жваый — живой, проворный, бойкій. М.</p> <p>Жвиръ — хрящъ, чура.</p> <p>Жебракъ — нищій. М.</p> <p>Жеброваць, просить милостыню. М.</p> <p>См. Жавина. М.</p> <p>Ж. — = Ш.</p> <p>Женоваць — находиться замужемъ. М.</p> <p>Жеребя, быци — жеребенокъ. М.</p>	<p>Жерства — дресва. М.</p> <p>ЖИВИНА, животное, животины, скотина. М.</p> <p>ЖИВИЦЬСЯ, кормиться, питаться, содержать себя. М.</p> <p>ЖИГЛИВЫЙ, жгучій. М.</p> <p>ЖИДАЦЬ = жадаць, сильно желать. М.</p> <p>Жижа, огонь. М.</p>
--	---	--	--

наречия, усердно занимался словарём те десять лет, которые провёл над ним. Такой труд мог быть только плодом долгих усилий.

Только при помощи такого словаря, каков словарь Носовича, можно начать подробные исследования о составе белорусского наречия, и между прочим искать оправдательных доказательств предположению, что в этом наречии сохранилось очень много древнего, важного для истории русского языка.

Нельзя поэтому не желать, чтобы словарь г. Носовича был издан; с уверенностью можно сказать, что он принят будет везде с уважением и признательностью.

Не думаю впрочем, что он должен быть издан совершенно неизменно в том виде, в каком находится в рукописи. По моему разумению, желательны были бы в нём следующие перемены:

1. Нужно несколько упорядочить правописание, между прочим в отношении к употреблению *ѣ* и *іо*, оставляя первое для всех тех случаев, когда коленное *е* переходит в *о* с сохранением мягкости предыдущей согласной, употребить *іо* везде, где перед коренным *о* прибавляется придыхание *і*, как напр. в *іонь*, *іолуль* (луполазъ), *іокать*; для обозначения перехода *ѣ* в *о* можно бы писать *ѣ* с двумя точками сверху. Я не счёл бы необходимым ставить и *и* вместо мягкого *т*, и *дз* вместо мягкого *д*, что особенно резко выдвигается в неопределен. наклонении, и в 3 лице ед. ч. наст. времени, где и *с* в местоимении *ся*, по влиянию предыдущего *т* принимает на себя оттенок звука *и* и не только у белорусов, но и в нашем общем выговоре (*сница* = *сниться*, *снится*; когда-то продавцы наши печатали *продаюцца* вместо *продаются*). Мне бы казалось более выгодным отмечать особенным знаком мягкие *т* и *д* и то *с*, которое по слиянию с предыдущим *т* (тс = ц), становится похожим на *ч*.

2. Не мешало бы дополнить словарь словами, в него не вошедшими, а несенными в частные списки слов, изданные и не изданные. Дополнений будет очень немного, насколько могут судить по сличениям, мною сделанным; но некоторые необходимы.

3. Имена в косвенных падежах, употребляемые в виде наречий (как напр.: *боком*, *с боку*), следовало бы поставить при соответствующем именительном падеже: на *встыдѣ* при *встыдѣ*, на *знанку* при *знанка*, *ладамъ* при *ладѣ*, *мазуромъ* при *мазурѣ*, *макомъ* при *макѣ*, *съ поствѣху* при *постѣхъ*, *съ роду* при *родѣ*, и т. д. Точно также имена, употребляемые и во множ. числе, следовало бы поставить при ед. числе: *байки* при *байка*, *лодки* при *лодка*. Через это уменьшился бы объём словаря, без нарушения его полноты.

4. Отдельно на своих местах надобно было бы поставить глаголы в настоящем времени изъяв. накл., не сохраняющие в неопределённом наклонении коренного созвучия, как напр. *боду босць*, *гуду гусци*, *жру жсрць*, *мру мерць*. Не излишне было бы на отдельных местах поставить и те формы глаголов, в которых, по требованию белорусского выговора, изменяется коренная гласная на другую, напр. *σ* на *о*: *дарить* — *іонъ дѣриць*, *таить* — *іонъ таиць*.

5. Этимологические припоминания надобно было бы сохранить, т. е. прибавить их к тем словам, при которых нет, разумеется, насколько это возможно, не входя в исследования, как напр. при словах, очевидно взятых с польского: *майтюкь*, *маённосць*, *пречь*, *хлель*, *хлельць*, *хандога*, *хандожить*, *цнота* и т. п.

6. Вместе с тем опустить все те этимологические припоминания, которые поддерживаются только догадкой и легко могут заключать в себе ошибку, как-вы напр.: припоминания из литовского языка (*lagati* при *лагодить* и т. п.), тем более что их и очень не много. Любопытно и важно, конечно, определить, насколько литовский язык имел влияние на белорусское наречие; но этого нельзя сделать без особенных исследований, которых г. Носович и в виду не имел, и едва ли мог иметь. Припоминания латинских слов при белорусских, в словаре г. Носовича также, кажется, неуместны и потому, что они случайны, и потому что латинские слова входили в белорусское наречие не прямо, а через польский язык.

7. Желательно было бы внести в словарь обозначения, какие именно из слов употребляются в великорусском наречии южном, какие и в северном великорусском, и какие в малорусском.

Все эти посылные мои пожелания, свидетельствуя, что в каждом важном труде можно найти то, что желательно было бы видеть в ином виде, не могут, впрочем, как мне кажется, умалить достоинство труда г. Носовича. Глубоко уважая его, как предприятие у нас в этом роде необыкновенное, достойное признательности даже по настоятельности, без которой и не мог бы он быть доверен, и думаю, что Академия наук воздаст должное, если выразит г. Носовичу свою признательность присуждением ему Демидовской награды.

(Извлечено из XXXIV присуждения Демидовских наград.)

У 1868 г. «Слоўнік беларускай гаворкі» быў канчаткова падрыхтаваны да друку. Выхад яго ў свет у 1870 г. стаў зьмяняльнай падзеяй у культурным жыцці беларускага народа, з'явай выключнай важнасці, якая заклала асновы да сапраўды глыбокага і ўсебаковага вывучэння беларускай мовы. Гэта лексікаграфічнае даследаванне не страціла сваёй навуковай і практычнай вартасці і па сённяшні дзень.

Праца І. І. Насовіча здзівіла тагачасную навуковую грамадкасць маінасна і глыбінёй даследавання лексічнага матэрыялу. І. І. Сразнеўскі падкрэсліваў, што ў гэтым слоўніку дадзена месца ўсякаму слову, якое пачынаецца ў беларускай мове.

Адрэс рэдакцыі кнігі Фундаментальнай бібліятэкі БДУ валодае ўнікальным экзэмплярам «Слоўніка беларускай гаворкі» І. Насовіча, які цэлыя восем гадоў рыхтаваўся да друку. Некалькі разоў мяняліся навуковыя рэдактары, па-рознаму глядзелі яны і на сам факт выдання гэтай капітальнай працы, роўнай хіба што славу таму слоўніку Уладзіміра Дала. Справа ў тым, што ў XIX ст. у полядах на характар беларускай мовы не было адзінства. Адно даследчыкі лічылі яе самастойнай славянскай мовай, другія ж разглядалі як

своасаблівы дыялект рускай або польскай. Дарэчы будзе прыгадаць, што нават такі аўтарытэтны даследчык нашай мовы, як акадэмік Яўхім Карскі, доўгі час пазбягаў тэрміна «беларуская мова». Сам жа І. Насовіч лічыў беларускую мову самастойнай славянскай мовай з уласцівымі ёй лексічнай сістэмай і граматычным ладам. На жаль, рэцэнзенты і рэдактары слоўніка былі на пазіцыях царскага самадзяржаўя, якое не прызнавала за беларусамі права на самастойнасць, усяляк перашкаджала развіццю нацыянальных традыцый.

Першае знаёмства І. Насовіча з выдадзеным у 1870 г. слоўнікам выклікала рашучы пратэст. Сваё абурэнне ён выказаў у форме паэтычнага дыялогу. Менавіта гэты аўтограф верша-эпіграмы і знаходзіцца зараз у адным з экзэмпляраў слоўніка, які захоўваецца ў бібліятэцы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Тэкст напісаны на рускай мове чорным чарнілам згодна з паправаваннямі тагачаснай арфаграфіі. Уклеены ў слоўнік ліст крыху пажайцеў ад часу, але чытаецца напісанае даволі лёгка:

Яўка Беларускага словаря
по выходе изъ печати къ своему
въ Мстиславле Автору.

Словарь:

Здоровь, пань!

Автор:

Ба! Изъ Петербурга.

Чтожь это? Ты брать сталь курносъ!

Не ужъ-то ты въ рукахъ хирурга

Оставиль свой Кривичскій носъ?

(Предисловие).

Словарь:

Мой носъ сорвалъ къ какой-то цели

И спряталъ у своей портфели

Членъ Академіи Зоил (И. И. Срезневскій – М. П.)

Къ мой-же сжалъсь кто-то роже

На нос кривичскій не похоже

Красивый носикъ приклеиль.

Автор:

Пусть такъ! Ты въ немъ похожь на франга

Фізіогномія-жь не та!

Кривичскій носъ былъ носъ гиганта

Породы всехъ славянъ черта.

А гутъ не видно, съ кемъ сьродни ты!

Твои какъ будто черты слиты
Съ фізіогноміей чужой

Влиянье польское ничтожно

Тебе приписано здесь ложно

Везде характер виден твой.

(1870 г.) *Ив. НОСОВИЧ*

У гэтым вершы-эпіграме выключна ўдана перададзены гнёў і абурэнне аўтара пазіцыяй выдаўцоў і аднаго з рэдактараў слоўніка акадэміка І. Сразнеўскага, які беларускай мове прыпісаў «влиянье польское». Аднак падобнае «прычэсванне» не схавала самабытнасці і арыгінальнасці «кривичской» (беларускай) мовы – «везде характер виден твой»!

Слоўнік І. Насовіча адразу ж стаў важнейшай крынічай вывучэння беларускай мовы. Як піша Л. Шахун, часопіс «Филологические записки» назваў слоўнік «наилейшим упрощением русской вучоной лгтаратурь», а выядомы вучоны-славист А. А. Каплярэўскі адгукнуўся аб ім як аб працы ў сваім родзе ўзорнай. З рэцэнзіямі і водгукамі на выхад слоўніка адгукнуліся П. А. Бяссонаў (1871), М. М. Шапіра (1873), А. М. Пылін (1892) – ён жа ўпершыню агублікаваў сцёлюю біяграфічную даведку пра Насовіча. Асобныя спасылкі на слоўнік і разгляд некаторых лексічных адзнак сустракаюцца ў працах Я. Ф. Карскага, шмат зрабілі для ўвядзення ў навуковы ўжытак даследавання І. Насовіча такія вучоныя, як В. К. Бандарчык, М. Ф. Гуліцкі, А. І. Жураўскі, Я. М. Камароўскі, А. А. Каурус, М. Р. Суднік, Л. М. Шахун і інш. Творчая спадчына І. Насовіча па-ранейшаму аналізуецца сучаснымі даследчыкамі, у тым ліку і аспірантамі, магiстрантамі, студэнтамі-філолатамі [7], якія паступова ўводзяць працы «беларускага Даля» ў агульнаславянскі лінгвістычны кантэкст.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Ваичанка А. Загадка прыцягальнасці // ЛіМ. 2008. 14 ліст. С. 12.
2. Ваичанка А. Вечны спадарожнік чалавека // ЛіМ. 2008. 14 ліст. С. 12.
3. Германовіч І. К. Беларускія мовазнаўцы: у 2 т. Мiнск, 2008. Т. 2.
4. Гуліцкі М. Ф. Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі. Мiнск, 1978.
5. Прыгодзіч М. Р. «В нём скрываюется драгоценные остатки древнего языка славянского...» (К. Калайдовіч як першы даследчык беларускай мовы // Роднае слова. 1994. № 12. С. 21–25).
6. Прыгодзіч М. Р. Беларуская мовазнаўства. Мiнск, 2006.
7. Сладчына Івана Насовіча і Беларускае мовазнаўства: матэрыялы навуц. чыганняў, прысьв. 220-годдзю з дня нарадж. І. І. Насовіча (18 лютага 2008 г., г. Мiнск) / адк. рэд. М. Р. Прыгодзіч. Мiнск, 2008.